

KIRJA-ARVIO:

KÄSIKIRJA IHMISIÄ TUTKIVILLE IHMISILLE

Kuula, Arja 2006: Tutkimusetiikka. Aineistojen hankinta, käyttö ja säilytys.

Tampere: Vastapaino. 265 sivua.

Tiina Mahlamäki

Työskennellessäni vuosia laadullisen aineiston arkistoinnista vastaavana, ohjeistaessani opiskelijoita ja tutkijoita aineistojen keruuseen, arkistointiin ja jo arkistoitujen aineistojen uudiskäyttöön sekä opettaessani laadullisten aineistojen hankintaan, arkistointiin ja käyttöön liittyvistä seikoista, koin monin tavoin ongelmallisena sen, ettei tarjolla ollut selkeää ohjeistusta tai käsikirjaa, johon tukeutuen olisi voinut tehdä päätöksiä, antaa ohjeita ja opettaa. Nyt sellainen on.

Tampereen yliopistoon vuonna 1999 perustetun Yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston tehtävänä on toimia yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen ja opetuksen valtakunnallisena palveluyksikkönä, joka arkistoi ja välittää niin kvantitatiivisia kuin kvalitatiivisia, elektronisessa muodossa olevia tutkimusaineistoja tutkimus- ja opetuskäyttöön. Arja Kuulan teos on osa tietoarkiston oppimateriaalihanketta, ja se soveltuukin erinomaisesti tenttikirjaksi tieteenaloilla – myös muilla kuin yhteiskuntatieteen aloilla –, joilla käytetään tutkimusaineistoina ihmisiltä kerättäviä tietoja. Yhteiskuntatieteiden tohtori Arja Kuula on toiminut tietoarkiston laadullisista aineistoista vastaavana arkistonhoitajana arkiston perustamisesta lähtien.

AINEISTON ELINKAARI JA LAINSÄÄDÄNTÖ

Teoksen punaisena lankana toimii aineiston elinkaariajattelu eli se, että tutkimusaineisto kootaan, arkistoidaan ja sitä käytetään tutkimuseettisesti kestäväällä tavalla. Tätä tukevana keskeisenä ohjaavana periaatteena teoksessa kulkee ajatus informanttien ja tutkittavien ryhmien kunnioituksesta. Tutkittavan ja tutkijan välistä suhdetta määrää tutkimusetiikan ohella myös lainsäädäntö, ja valitettavaa mutta totta on, että vallalla oleva tutkimuskulttuuri ja totut käytännöt eri oppiaineissa eivät välttämättä ole vallitsevan lainsäädännön mukaisia. Tärkein huomioitava lainkohta on vuonna

1999 voimaan tullut henkilötietolaki, jonka soveltamista ja vaikutusta tieteellisen tutkimuksen käytäntöihin teoksessa esitellään erittäin perusteellisesti. Teos osoittaa, että tietosuojaan liittyviä kysymyksiä ja säädöksiä ei pidä ottaa tutkimusta kahlitsevina – kuten usein tapahtuu – vaan keinoina edistää hyvää tieteellistä käytäntöä.

Henkilötietolaki käsitellään *Tutkimusetiikka*-teoksessa huomattavan yksityiskohtaisesti, mikä onkin perusteltua, sillä kyseisen lain kattamalle alueelle tullaan aina kun tutkimuksessa käsitellään henkilötietoja, joista muodostuu henkilörekisteri. ”No eihän tämä minua koske”, ajattelevat tässä kohtaa useimmat tutkijat. Mutta kun on käyty läpi, mitä henkilötieto tai henkilörekisteri ihmistieteissä tarkoittaa, huomataankin yllättäen, että suurin osa tai käytännössä kaikki tutkimusaineistot muodostavat henkilörekisterin. Henkilötietojahan ovat kaikki tiedot, joista tutkittavan ihmisen voi tunnistaa, toisin sanoen nimen, osoitteen ja henkilötunnuksen lisäksi myös ääni tai kuva sekä ainutkertaisen tapahtumien tai elämänkulun kuvaukset. Esimerkiksi elämäkerta sisältää henkilötietoja, vaikka siitä olisi poistettu ihmisten nimet. Ja useampi elämäkerta muodostaa näin ollen henkilörekisterin, mikäli yksittäiset tutkittavat voidaan aineistosta ”helposti ja kohtuuttomitta kustannuksitta” tunnistaa – syntymä- ja asuinpaikat, käydyt koulut, työpaikat ja perhetiedot. Tällaisia aineistoja koottaessa ja käsiteltäessä on siis huomioitava henkilötietolainsäädännön osoittamat oikeudet ja velvoitteet. Toinen keskeinen käsiteltävä laki on juuri uusittu ja paljon puhetta herättänyt tekijänoikeuslaki. *Tutkimusetiikka*-teoksessa ei pohdita netistä imuroitavien elokuvien tai musiikkikappaleiden lainmukaisuutta vaan sitä, miten tekijä ja teos määritellään tieteellisessä kontekstissa sekä tutkimusaineistojen ja tekijänoikeuden suhdetta, vaikkapa sitä, kenelle kuuluu haastattelupuheen tekijänoikeus.

Suhtautumisesta eettisiin ongelmakohtiin ei voida antaa mitään yleispäteviä sääntöjä, vaan tutkijan on tapaus tapaukselta ja tilanne tilanteelta pohdittava toimintaansa. Toisaalta aineistonkeruu ei suuresti poikkea normaalista ihmisten välisestä vuorovaikutuksesta, jolloin kunnioittava, ystävällinen ja empaattinen suhtautuminen tutkittaviin riittänee. Tosin Kuula varoittaa myös liiallisesta empaattisuudesta, sillä ”informoituun suostumukseen ja tutkimukseen osallistumisen vapaaehtoisuuteen liittyvät kysymykset hämärtyvät, jos tutkijalla on kovin läheinen suhde tutkittaviinsa” (s. 140). Tutkijan ja tutkittavan välinen suhde vaatii siis herkkyyttä ja reflektointia, mutta niinhän se on muissakin ihmissuhteissa.

TUTKITTAVIEN INFORMOINTI

Aineistojen arkistointia ja jatkokäyttöä hankaloittavat usein tilanteet, jossa tutkittavia on informoitu tavalla, joka estää aineistojen arkistoinnin tai niiden käytön uusissa tutkimuksissa. Tutkijat informoivat tutkittaviaan tutkimuksensa aiheesta ja merkityksestä, mutta eivät välttämättä tutkimusaineiston käsittelystä ja kohtalosta. On esimerkiksi saatettu luvata aineistojen tulevan vain haastattelijan omaan käyttöön meneillään olevassa tutkimuksessa, mikä nykylainsäädännön mukaan tarkoittaa käytännössä sitä, että henkilötietoja sisältävät aineistot on tutkimuksen valmistuttua hävitettävä. Joskus myös informointi on saatettu jättää kokonaan tekemättä tai ainakin

dokumentoimatta tai informointi on ollut hyvin epämääräistä, tyyliin ”tätä käytetään yhteen tutkimukseen” tai ”nääh menee arkistoon”. Varsinkin vanhempien aineistojen kohdalla on vaikeaa todentaa, mitä informanteille tosiasiaa on kerrottu vaikkapa haastattelunauhojen myöhemmästä kohtalosta.

Tutkimusetiikka-teos antaa yksityiskohtaiset ohjeet niistä tavoista, joilla tutkittavia tulee informoida erilaisia aineistoja – haastattelujen lisäksi vaikkapa kirjekselyt, kirjoituspyynnöt, videot, osallistuva havainnointi ja internet – kerätessä. Niin sanotut avoimet sopimukset, joita aiemmin on paljon käytetty, mutta joiden sisällöstä tutkijalla ja tutkittavalla saattaa olla erilainen käsitys, ovat sekä tutkimuseettisesti että lainsäädännöllisesti ongelmallisia. Arja Kuula tarjoaakin tutkimusaineistoa keräävälle tietopakettin otsikolla ”Informoinnin tarkistuslista”. Tämän listan sisältämät asiat tulisi pohtia tarkkaan jo tutkimussuunnitelmavaiheessa, jolloin voi varmistua siitä, että aineisto tulee kerättyä tavalla, joka on sekä eettisesti että lainsäädännöllisesti kestävä ja mahdollistaa myös aineistojen arkistoinnin ja jatkokäytön. Mukana on asianmukaista informointia avaavia konkreettisia esimerkkejä, joita voi sitten soveltaa omassa työssään.

Pelkkä asianmukainen informointi ei vielä ratkaise kaikkia tutkimuseettisiä ongelmia. On olemassa useita erityisryhmiä, esimerkiksi lapset tai maahanmuuttajat, joita tutkittaessa on eettisiä kysymyksiä pohdittava tavallista huolellisemmin. Tutkijan vastuu on erityisen suuri myös käsiteltäessä arkaluonteisia asioita. Lainsäädännön mukaan arkaluonteisia ovat vaikkapa terveyteen, poliittiseen tai uskonnolliseen vakaukseen, rikoksiin tai seksuaaliseen suuntautumiseen liittyvät asiat. Nehän kattavat suuren joukon tutkimusta kiinnostavista seikoista, eivätkä välttämättä aina ole tutkittavien mielestä arkaluonteisia. Kuula suositteleeekin arkaluonteisuuden määrittelyn jättämistä tutkittaville itselleen, sillä on yksittäisestä ihmisestä ja myös ympäröivästä kulttuurista riippuvaista, mikä mielletään niin yksityiseksi ja arkaluonteiseksi asiaksi, ettei siitä haluta puhua tai siihen liittyviin kyselyihin vastata. Toki arkaluonteisiakin asioita voi ja pitää tutkia, mutta silloin on oltava hyvin selvillä tutkimuseettisistä normeista sekä tutkittavien oikeuksista ja oltava erityisen herkkä tutkittavien yksityisyyden kunnioittamisessa. Kovinkaan eettisenä ei voida pitää ainakin joskus vallinnutta tapaa antaa tutkittaville vaillinaista tietoa tutkimuksen sisällöstä tai tavoitteista, jotta tutkittavien osallistumishalukkuus ei vähentyisi.

ANONYMISOINTI

Anonymisointi on keino, jolla pyritään lisäämään tutkimusaineistojen arkistointi- ja jatkokäyttömahdollisuuksia. Tutkimuksista raportoitaessa informantit on aina anonymisoitava, ellei heiltä ole dokumentoitua lupaa nimen käyttöön. Arkistoitavan aineiston anonymisointi taas vapauttaa henkilötietolain piiristä. Pelkkä nimen poisjättäminen ei kuitenkaan aina ole riittävää anonymisointia, jos kyse on vaikkapa pienen yhteisön jäsenestä tai muuten henkilöstä, joka on syystä tai toisesta pienellä vaivalla tunnistettavissa. Lisäksi on muistettava, että audiovisuaaliset tallenteet sisältävät haastateltavien tai kuvattavien suorat tunnisteet, sillä tutkittavan ääni tai kuva on käsittelemättömänä

ihmisen suora tunniste eli henkilötieto. Arja Kuula korostaa tutkimusaineiston ja tutkimusjulkaisun välillä olevaa merkittävää eroa suhteessa tunnisteellisuuteen. Tutkimusaineistossa voi olla kuvan ja äänen lisäksi epäsuoria tunnisteita, joista tutkittavan henkilöllisyys voi paljastua. Tutkimusjulkaisuissa näin ei saa olla, vaan ”lähtökohtana on tarve suojella tutkittavia niiltä mahdollisilta negatiivisilta seurauksilta, joita heidän tunnistamisensa tutkimusjulkaisusta saisi aikaan” (s. 201). Mutta tutkittavilla on myös halutessaan oikeus esiintyä julkaisuissa omilla nimillään.

Teoksessa annetaan yksityiskohtaisia ja konkreettisia esimerkkejä niistä tilanteista, joissa anonymisointi on paikallaan ja myös tavoista, joilla anonymisointi on parasta tehdä, esimerkiksi peitenimien käytöstä ja arkaluontoisista asioista aineiston sisällä. Tutkijan voi olla usein vaikeaa hävittää tutkittaviensa yhteystietoja, ajatuksenaan mahdollinen uuden yhteydenoton tarve. Mutta kuten Kuula toteaa: ”Tutkittavien osallistuminen jonkin aihepiirin tutkimukseen [...] ei ole valtakirja olla tutkijoiden vaivattavana ja yhteydenottojen kohteena [...] myös jatkossa” (s. 214). Tutkittavien yhteystietoja ei saakaan missään yhteydessä välittää eteenpäin. Tapauskohtainen arviointi, huolellisuus ja myös maltti ovat tarpeen pohdittaessa tutkimusaineistojen tunnisteellisuutta.

INTERNET

Yhä useampi opiskelija ja tutkija käyttää internetistä kokoamiaan tai löytämiään aineistoja. Aineiston keruu internetistä koetaan helpoksi ja vaivattomaksi ainakin verrattuna pitkiin kenttätyömatkoihin, lukuisiin haastattelutunteihin tai arkistossa vietettäviin rupeamiin. Näin tietysti onkin, mutta ”aineistojen keräämisen ja tallentamisen helpouden rinnalla kummittelevat kuitenkin kysymykset siitä, mikä on laillista ja eettisesti perusteltua aineiston keräämistä ja käyttöä” (s. 14). Käsillä olevassa teoksessa tarkastellaan erikseen muun muassa sähköpostien, keskusteluryhmien, kotisivujen ja roolipelien käyttöä tutkimusaineiston keruun välineenä ja aineistonlähteenä. Henkilötietolaki pätee myös verkkoympäristössä, mutta internet on yhä melko harmaata aluetta niin lainsäädännön kuin tutkimusetiikan näkökulmista, siksi tässäkin teoksessa ei voida tarjota yksiselitteisiä ratkaisuja, vaan pikemminkin tuodaan esille ongelmakohtia ja tarjotaan lähtökohtia lainsäädännöllisten ja tutkimuseettisten kysymysten pohtimiseen.

SUOSITELTAVA TEOS

Suosittelun teosta lämpimästi perinne- ja kulttuurintutkimuksen alojen aineopintoihin joko proseminaariin tai kenttäkurssille. Mielestäni opiskelijoiden pitäisi tutustua tähän teokseen ennen kuin lähtevät tekemään ensimmäistään kenttätyötä ihmisten pariin. Lisäksi teoksen olisi hyvä löytyä niin arkistohoitajien kuin seminaari- ja opinnäytetöiden ohjaajienkin käsikirjastosta. Myös opinnäytteiden ja tutkimusten tekijät hyötyvät

suuresti tämän kirjan ohjeistuksesta ja voivat soveltaa sitä omaan aineistonkeruuseensa sekä kirjoittaessaan opinnäytetöitään ja tutkimuksiaan, jotta niistä tulisi sekä eettisesti että lainsäädännöllisesti kestäviä. Teos tarjoaa välineitä niin tutkimussuunnitelman tekovaiheeseen, aineistonkeruun vuorovaikutustilanteisiin kuin tutkimusjulkaisujen kirjoittamiseen. Taustalla on kuitenkin koko ajan pyrkimys aineistojen huolelliseen ja kestävään arkistointiin sekä jatkokäytön turvaamiseen.

Teos on kirjoitettu rauhallisella, selkeällä ja konstailemattomalla kielellä, jota on helppo lukea ja ymmärtää. Hankalasti avautuvia lainsäädännön käsitteitä sekä monimutkaisia eettisiä ongelmatilanteita avataan ja valaistaan lukuisilla aineisto- ja tapausesimerkeillä. Lisäksi ohjataan kyseessä olevaa aihepiiriä tarkemmin valottavan kirjallisuuden pariin. Teoksen lopusta löytyvät myös keskeisten käsitteiden selitykset sekä tutkimuseettiset ohjeistukset. Kriittisenä huomiona voisi todeta, että teokseen olisi voinut myös sisällyttää hakemista helpottavan indeksin ja ehkä loppuun liitteeksi helposti löydettäviksi ohjeistukset ja mallilomakkeet erilaisiin tutkimuslupiin ja -sopimuksiin.

Jos ja kun ihmisiltä aineistoaan kokoava tutkija suhtautuu vakavasti tutkimuseettisiin kysymyksiin, teos antaa erinomaiset eväät eteen tulevien ongelmien ratkaisuihin. Mutta, kuten suurin osa tutkijoista on varmaan omakohtaisesti todennut, ongelmat ovat hyvin monenlaisia ja monitahoisia, joten kaikenkattavan ohjeistusvalikoiman tekeminen on mahdotonta. Aina ja viime kädessä tutkija itse tekee tutkimuseettiset ratkaisut tapaus tapaukselta pohtien. Mutta tämä teos antaa tukevan pohjan tehtäville ratkaisuille, ja jos noudattaa sen ohjeita tutkimussuunnitelman teosta alkaen, moni ongelma jää kokonaan syntymättä.

FT Tiina Mahlamäki on uskontotieteen tutkija Turun yliopistossa.